

ГРАМАТИЧНА Й ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ НЕПРЯМИХ СПОНУКАЛЬНИХ ВИСЛОВЛЕНЬ З ДІЄСЛОВАМИ ДІЙСНОГО СПОСОБУ

Проаналізовано непрямі спонукальні висловлення з дієсловами дійсного способу; досліджено засоби експліцитного й імпліцитного вираження спонукального значення; доведено роль контексту для сприйняття висловлень без форм імперативу як спонукальних.

Ключові слова: спонукальність, непрямі спонукальні висловлення, експліцитний, імпліцитний

Проанализированы косвенные побудительные высказывания с глаголами в изъявительном наклонении; исследованы средства эксплицитного и имплицитного выражения побудительного значения; доказана роль контекста в восприятии неимперативных высказываний как побудительных

Ключевые слова: побуждение, косвенные побудительные высказывания, эксплицитный, имплицитный.

In the article the indirect illocutions with the indicative verbs are analyzed; the ways of explicit and implicit elocution are studied; the impotence of the contest for understanding the illocutions that don't have imperative verb forms is proved.

Key words: illocution, indirect illocutions, explicit, implicit.

Об'єктом дослідження в цій статті є непрямі спонукальні висловлення сучасної української мови, тобто ті, що виражають спонукування поза формами наказового способу дієслова.

Метою статті є аналіз граматичних і лексико-семантичних засобів вираження спонукальної модальності в непрямих висловленнях із дієсловом-присудком дійсного способу.

Упродовж певного часу в мовознавстві панувало розуміння спонукальності як значення наказової форми дієслова, тому й речення, що містили дієслово-присудок в імперативі, були названі спонукальними. Але звернення до спонукування як семантичної категорії дало усвідомлення того, що спонукальне значення не тотожне способовому значенню дієслова, категорії морфологічній, хоча вона й становить типовий і досить поширений засіб його вираження. Поряд із цим було виявлено й описано факти

транспозиційного вживання способових форм. Так, було встановлено, що імперативні форми можуть виражати не лише значення спонування, а й, наприклад, умовне значення:

Скни з нього окуляри, кинь дві розбійницькі іскри в очі — той матимеш готовий образ дяка-пивоїза (М. Стельмах).

Дієслова ж умовного й дійсного способів, навпаки, можуть набувати спонукального значення:

— *Ганю, принесеши ще одну склянку кави* (Б. Лепкий);

— *Хоча б коли до нас у гості прийшли онуків відвідати* (Гр. Тютюнник).

Такі приклади широко засвідчені в розмовному мовленні, у художньому й у публіцистичному стилях.

У системі способів дієслова ірреальні способи завжди протиставлялися реальному - дійсному - способу, основне призначення якого — відображення дії реальної, яка відбувається (теперішній час), відбувалася (минулий час) або відбуватиметься (майбутній час). Однак під час дослідження було з'ясовано, що дієслова дійсного способу також уживаються в ірреальному - спонукальному - значенні. У зв'язку з цим виникає питання про те, що в семантиці цього реального способу сприяє його транспозиції до сфери ірреального, а також про те, які риси лексико-граматичної організації висловлень це забезпечують.

Як показали спостереження, спонукального значення набувають передусім дієслова майбутнього часу. Висловлення з дієсловами дійсного способу майбутнього часу на позначення різних відтінків наказовості досить поширені в українській мові. У лінгвістичній літературі такі конструкції отримали назву «непрямих», або «некатегоріальних», імперативних висловлень (Беляєва О. І., Бондарко О. В., Васильєв Л. Г., Вежицька А. С, Почепцов Г. Г., Серль Дж., Вандервекен Д.). Їхня сутність визначається тим, що, призначені для відображення реальної дійсності у формах індикативу майбутнього часу, вони містять показники імперативності: футуральна індикативність слугує в них засобом вираження модальності спонування. Це пояснює здатність форм майбутнього часу формувати ірреальне значення спонування й бути досить поширеним засобом його вираження.

Найчастіше спонукальне значення властиве формам майбутнього часу дієслів 2 особи однини й множини: називаючи дію, яка відбудеться після моменту мовлення як діяльність, суб'єктом

якої є співрозмовник, мовець тим самим висловлює спонукання до здійснення цієї дії, наприклад:

Будеш співати в півчій (Б. Антоненко-Давидович);

[— Ну, то я собі йду.

Шагай ухопив його за руку.]

- **Завтра підете**, [а нині я вас не пуцу] (Б. Лепкий).

Інтенсивність спонукання, тобто характеристика його як категоричного, пом'якшеного або нейтрального, зумовлюється відображеною в контексті висловлення мовленнєвою ситуацією, а саме стосунками комунікантів (їхньою залежністю/незалежністю один від одного, рівністю/нерівністю за віком, соціальним статусом тощо), а також зацікавленістю мовця і слухача у виконанні дії. Так, якщо з контексту, який містить спонукання, випливає те, що адресат підвладний мовцеві, то висловлення набуває вигляду наказу, настійної вимоги, дозволу або заборони, наприклад:

[Мати напекла ячних пампушок... Посклала вона ті пампушки в плетений лозовий кошик та ї каже:]

- **Понесеши на станцію... Правитимеш по п'ять карбованців за пампушку** (Ю. Мушкетик).

Якщо, як засвідчує контекст, учасники ситуації не залежать один від одного, то з урахуванням ставлення мовця й адресата до виконання дії, висловлення може мати вигляд прохання, запрошення, поради або пропозиції, наприклад:

[Не знаю, хто з нас довжник, а хто віритель. Але знаєте, пані, як ми зробимо?] Порахуємося пізніше (Б. Лепкий);

—**Перейдемо до другого покою**, - [перебила Шагаєві хазайка...

Шагай зірвався.

- **Ні, я все таки піду. Це ж, дійсно, негарно з мого боку засиджуватися так довго.]**

- **З'їсте маринованого селедця з бульбою, пон'єте чаю і підете** (Б. Лепкий).

Пом'якшене спонукання (для вираження прохання, благання, а також у ситуації, коли мовець залежить від волі адресата) створюється вживанням у висловленні, крім дієслів майбутнього часу 2 особи однини, також модального вставного слова *може*. Таке висловлення, як правило, має питальну інтонацію:

- **Може, поснідаємо разом?** (Ю. Мушкетик);

- **Може, дочко, допоможеш нам?** (І. Нечуй-Левицький).

Під час планування людиною своєї діяльності, поведінки, майбутнього життя те, що буде реалізовано після моменту мовлення в певній послідовності, у той чи інший спосіб, упродовж певного часу, у тому чи іншому місці тощо, тобто те, що на момент мовлення є нереальним, звичайно позначається дієслівними формами саме майбутнього часу індикатива, способу реального. Якщо, послуговуючись, формами 1 особи однини, мовець планує власні дії, то вживання форм 2 особи однини (множини) відображає процес планування «за іншого» («за інших»), тобто того, що буде робити слухач. Саме завдяки цьому висловлення набуває значення спонукального. Зрозуміло, що дієслівним формам індикатива у 1 особі однини не властива функція вираження спонукування. На відміну від форм 2 особи вони називають дію самого мовця, що суперечить ідеї спонукування. Ця форма неможлива й у прямому спонукальному висловленні: дієслова в імперативі не мають форм 1 особи однини.

Що ж до дієслівних форм 1 особи множини, то в наказовому способі вони, як відомо, набувають значення заклику або запрошення до спільної дії:

Заспіваймо пісню веселеньку... (народна творчість).

Таке значення особової форми, коли мовець об'єднується зі слухачем, можна назвати соціативними. Те саме спостерігаємо Також у висловленнях з формою 1 особи множини в індикативі: у структурі непрямого висловлення вона набуває значення відповідної форми наказового способу (пор. *Сядемо! — Сідаймо!*) і позначає запрошення до спільної дії, іноді — домовленість про здійснення чогось, наприклад:

Будемо йти вже (Гр. Тютюнник).

Уживання дієслів 1 особи множини у ситуації планування майбутніх дій сприймається як заклик або запрошення до спільної діяльності слухача з мовцем, автором висловлення:

— *Сходимо на базар, тоді будемо лаштувати сніданок [бо \$ моєму холодильнику нічогісінько. Ти згодна, ясочко?]* (Гр. Тютюнник),

пор.: *Сходімо на базар й влаштуймо сніданок.*

Коли ж відображувана ситуація виявляє нерівність комунікантів, коли той, до кого звертається мовець, за своїм статусом зобов'язаний виконувати його наказ, слухатися в усьому, спо-

нукання у формі 1 особи множини сприймається інакше: не як заклик до спільної дії, а як наказ, прохання, інструкція, адресовані співрозмовникові (співрозмовникам). Проілюструємо це прикладом:

[Старенька вчителька Матильда Петрівна ходила поміж партами і повільно говорила:] «А сьогодні, діти, ми **будемо малювати** перегнійний горшечок»... [Діти почали малювати] (Гр. Тютюнник).

У цьому випадку соціативне значення набуває вигляду квазісоціативного: «ми» означає «мовець і слухач (слухачі)», тоді як йдеться про виконання дії лише слухачем (слухачами). Таке специфічне вживання дієслівних форм 1 особи множини характерне також для інших індикативних форм, наприклад, форм теперішнього й минулого часу, позбавлених спонукального значення. Воно відоме як засіб вираження довірливого ставлення до співрозмовника (співрозмовників), навіть співчуття до нього (них). Тому такі дієслівні форми доречні в зверненнях до дитини, до хворого і т. ін.: *Як ми гарно малюємо!*; *Як ми гарно на' малювали!* *Як ми вже ходимо!*; *Ми з'їли всю кашку!*; *Ми виглядаємо сьогодні набагато краще*; *Як ми себе почуваємо?*

Уживання таких дієслів у формі майбутнього часу одразу надає їм значення спонукування, наприклад:

- *А тепер **питимемо** молочко* (з усного мовлення);
- ***Покажемо** язика!* (з усного мовлення).

Форми майбутнього часу можуть уживатися також у складнопідрядних реченнях умови, наприклад:

- *Якщо **поможеш** у горі моїм, нічого для тебе й онука твого не пошкодую* (В. Дрозд).

Дієслівна форма *поможеш* функціонує в складі підрядного речення умови як аналог форми умовного способу, більш поширеної у цій синтаксичній позиції, пор.: *Якщо поміг би у горі моїм, нічого для тебе й онука твого не пошкодував би*.

Дію, до якої спонукає мовець, виражено в підрядній частині, пор.: *Поможи у горі моїм*. Сприйманню ж її змісту як спонукального сприяє вираження в головній частині наведеного речення ситуації, привабливої для слухача. Зміст підрядної частини звучить для нього як заохочення {...нічого для тебе й онука твого не пошкодую}. Зрозуміло, що в мові функціонують спону-

кальні висловлення-конверсиви: *Якщо не допоможеш у горі моїм.* У цьому випадку головна частина речення буде відображати ситуацію небажану, навіть небезпечну для слухача і буде сприйматися як погроза. Оскільки умовно-наслідкові значення можуть виражатися не тільки в структурі складнопідрядних речень умови, а також в інших складних конструкціях, то за наявності описаних семантичних ознак вони також функціонують як непрямі спонукання. Серед таких конструкцій необхідно назвати займенково-співвідносні речення на зразок:

Стрілятиму в першого, хто з місць зрушить (Гр. Тютюнник);
Хто відгадає, тому приз (з усного мовлення).

Те ж саме семантичне відношення виникає також між частинами безсполучникових речень, які також функціонують як непрямі спонукання:

- *Зробиш як скажу — будеш мені дякувати* (з усного мовлення);
- *Не скажеш — пошкодуєш* (з усного мовлення);
- *Пане Семаківський! Ще слово — і...*
- *І обпарите мене?*
- *Ні. Але не дістанете кави* (Б. Лепкий).

Отже, футуральний індикатив у тій частині складної конструкції, яка має значення умови, набуває значення умовного способу (*поможеш = допомгла б*), а конструкція в цілому осмислюється як спонукання до виконання дії, названої цією індикативною формою.

Як відзначалося, регулярне функціонування дієслів майбутнього часу, тобто форм дійсного, отже, реального способу, замість форм імператива, способу ірреального, можливе завдяки особливості їхнього значення: вони репрезентують як реальне те, що на момент мовлення ще не є таким. За цією властивістю форми майбутнього часу протиставлені формам теперішнього і минулого (давноминулого) часу. Це й пояснює той факт, що всі інші часові форми, крім форм майбутнього часу, рідше вживаються в структурі непрямих спонукальних висловлень. Не пристосовані до вираження імперативного значення, вони формують лише окремі стилістично марковані варіанти непрямих спонукальних висловлення'V

Так, непряме спонукання виражають висловленні з діє-

словами у формі минулого часу, що називають дію, яка мовби то відбулася, тим самим вимагаючи термінового її виконання, наприклад:

- *Взяли, хлопці, ящики — пішли!* (Ю. Смолич).

Таке вживання форм минулого часу описано в працях з морфології, а також згадується в синтаксисі — у зв'язку з аналізом дієслова-присудка — й відоме як явище транспозиції вживання форм минулого часу в значенні імператива (А. П. Коваль, І. Г. Чередниченко, О. С. Шевчук). Подібні висловлення належать до розмовного стилю мовлення. Кількість відтінків спонукального значення, виражених формами минулого часу, обмежена: це може бути або запрошення до спільної дії, або наказ виконати її (часто з відтінком згрублості), як у прикладах:

- *Ну, - сказав він до Сергуні, почали, чи що?* (Гр. Тютюнник);
[*Вовк не відступався, але й не наступав, а стояв — наче тішився...*]

- *Ану пішов геть, собака! Пішов, кажу!* (Гр. Тютюнник).

У граматичних працях висловлюється думка про те, що тільки окремі семантичні групи дієслів можуть уживатися в спонукальних висловленнях у формі минулого часу: це дієслова, які позначають рух [2, с. 36], і дієслова, які виражають початкову фазу односпрямованого руху [1, с. 143—144]. Але, як довів аналіз непрямих спонукальних висловлень, імперативного значення можуть набувати також дієслова, що належать до інших семантичних груп. Такі висловлення, як правило, спонукають до термінового виконання дії співрозмовником (співрозмовниками), що підтверджується наявністю в їх структурі синтаксичної позиції для лексем-інтенсифікаторів *швидко, швиденько, зараз же, скоренько, скоріше* тощо, наприклад:

- *Швиденько відкрили зошити й записали тему!* (з усного мовлення);

- *Зараз же надів шапку!* (з усного мовлення).

Належність висловлень цього типу, як і інших спонукальних висловлень з дієслівними формами минулого часу, до розмовного стилю мовлення є очевидною. Маркером імперативного значення в таких реченнях можна вважати спонукальну інтонацію й незаміщеність позиції підмета іменника на позначення діяча або займенника 3 особи (пор.: *Учні швиденько відкрили зошити й записали тему; Вони швиденько відкрили зошити й записали*

тему), що споріднює їх з прямими спонукальними висловленнями - означено-особовими реченнями з дієсловами у формі імператива: *Швидко відкрийте зошити й запишіть тему; Зараз же надінь шапку!*

На ступінь інтенсивності вияву спонукування впливає й сполучення дієслова минулого часу зі словом *щоб*, яке функціонує як ірреальна частка, наприклад:

- *Завтра щоб я вас тут не бачив* (Гр. Тютюнник).

Таке специфічне лексико-граматичне оформлення цих речень Пояснюється їхньою похідністю від конструкцій складних: вони Становлять дериват від речень, головна частина яких експлікує Модус спонукування й містить перформативи на зразок *Вимагаю, Щоб...; Наказую, щоб...* або форми імператива: *Зроби (зробіть) так, щоб...* Цим і пояснюється більша категоричність таких конструкцій порівняно з прямими директивами; вони використовуються мовцем у стані нервового збудження, невдоволення, роздратування, наприклад:

[- Живи! - тицькав пальцем перед себе... - Живи! Тільки...] Щоб була мені шовкова! Щоб глухо мені було, як... у танку! Щоб я більше не чув того і не бачив! (Гр. Тютюнник), а також у військовому середовищі для підкреслення важливості наказу:

- *Тільки щоб усе розділилися, як на долоні, - чи є гармати, скільки піхоти, розумієш?*

[- Розумію, товаришу командир полку!] (Б. Антоненко-Давидович).

Серед непрямих спонукальних висловлень вирізняється великий і неоднорідний за відтінками наказових значень і способами їхнього вираження клас речень із дієсловами дійсного способу у формі **теперішнього** часу. Усі висловлення цього класу можна розподілити на дві групи. У першій наказовий зміст експлікується лексично за допомогою перформативів і модальних Слів (експліцитні спонукальні висловлення). Як засіб експлікації Спонукування перформатив наближений до імперативної дієслівної форми, однак протиставлений їй - як лексичне граматичному. Виявляючи функціональну близькість до імперативних дієслівних форм, ці висловлення все ж належать до сфери непрямого спонукування. Завдяки своєму лексичному значенню висловлення з перформативом не тільки виражають спонукування як таке, а й ек-

плікують його характер: прохання, вимогу, наказ тощо. Це й визначає їхнє функціонування в мові як висловлень-дій.

Речення другої групи не містять ані граматичних, ані лексичних показників спонукальності: наказовий зміст виражений у їхній структурі імпліцитно. Це імпліцитні спонукальні висловлення.

На відміну від експліцитних спонукальних висловлень, в імпліцитних конструкціях імперативне значення не знаходить вираження за допомогою вербальних мовних засобів, що однак не заважає цим висловленням бути зрозумілими й інформативно достатніми.

Механізм формування імперативного значення в імпліцитних висловленнях можна схарактеризувати так: якщо один з учасників комунікації (мовець) володіє інформацією про можливість (необхідність, бажаність тощо) перетворення реальної ситуації на нову й у цьому перетворенні зацікавлений інший учасник комунікації (слухач), то своїм повідомленням про можливість (необхідність, бажаність і т. ін.) зміни певного стану речей мовець спонукає адресата до відповідних учинків. Такі спонукальні висловлення мають, як правило, значення поради, пропозиції, рекомендації, наприклад:

*[Часом зазівається дід, то вже Михась нагадає:] — Дідусю, клює на вашій! (В. Земляк) - пор.: Дідусю, **тягніть!***

*— **Вам є лист,** [— почув я, і серце моє враз застугоніло. Я обернувся. Вона стояла на першій сходинці й тримала конверт. Я зійшов униз, взяв протягнутого листа] (Гр. Тютюнник) — пор.: **Візьміть** листа!*

Отже, за певних умов, що вимагають типової поведінки учасників спілкування, тобто коли мотивація відповідної поведінки вже присутня або закладена в свідомості слухача, акт спонукання спрощується: мовцеві достатньо повідомити співрозмовника про певний стан речей, щоб спонукати слухача до чогось, наприклад, пропозиція обідати, як-от:

*— **Обід вистіг, прошу пана!***

— [Зараз іду] (Б. Лепкий);

або вимога контролера до пасажирів сходити на берег:

[Пароплав... заревів і плавко підійшов до пристані.]

*— Хто зупиняється в **Берестечку?** — **закричав кондуктор.***

*— **Берестечко!***

[Канати полетіли на берег і пароплав, заклекотавши, зупинився] (М* Хвильовий).

Для успішності стереотипного мовленнєвого акту, а саме для того, щоб слухач розпізнав спонукальний намір мовця, спонукання має бути частиною сценарію, за яким взаємодіють учасники спілкування: слухач має бути готовий діяти відповідно до плану мовця і чекає від нього команди. В іншому ж випадку між співрозмовниками можливе непорозуміння, наприклад:

[Здається, я задрімав, коли це чую голос:] «Уже!»

— [Що вже? Свободи? Реформи? — скрикнув я, схопившись і разом розплющуючи очі.]

— Ні, уже самовар на столі, — [відповіла мені наймичка.

Я зітхнув і сів запарювати собі чай] (В. Самійленко).

Імплицитні спонукання вживаються не лише в згаданих стереотипних ситуаціях. Вони можливі й за нестереотипних, нетипових умов спілкування між людьми, коли мовець відображає у своєму висловленні досить специфічну й далеко не стандартну ситуацію дійсності. Так, наприклад, в уривку:

[...Гивор став на свої передні ноги і побіг ними в степ. Татарська сторожа влякла...

— Гиворе, це ти чи хто? — спитали козаки.

— Я, — сказав Гивор.] - Козак мій Петро Самійлович Мамарига сидить в озері і дихає через очеретину.

— Тоді по **конях**, — ~~сказали козаки~~ (М. Вінграновський) — репліка Гивора Козак мій Петро Самійлович Мамарига сидить в озері і дихає через очеретину звучить як вимога козакам визволити свого товариша, пор.: **Визволяйте Петра Мамаригу!** Про це свідчить і відповідна реакція козаків: *Тоді по конях*.

Таким чином, щоб зрозуміти імплицитне висловлення, сприйняти його як спонукання, необхідно знати ситуацію, у якій воно вимовляється. У цьому допомагає контекст або, що можливе в усному мовленні, конситуація, які відображають її риси, релевантні для семантики висловлення. Розуміння ситуації дозволяє сприйняти мотиваційний потенціал висловлення, а отже, і його спонукальну силу. Важлива роль у цьому належить фоновим знанням учасників комунікації, які забезпечують адекватне сприйняття закладеного у висловленні комунікативного наміру мовця.

Отже, аналіз розглядуваних конструкцій довів, що вони становлять виразний засіб вираження категорії спонукування, який задовольняє потреби носіїв мови в нестандартних способах мовленнєвої поведінки, що найбільш відповідають різноманітним комунікативним завданням. Виражаючи спонукування в непрямий спосіб, а саме без залучення дієслівних форм імператива, мовець може посилити експресивність висловлення, що сприяє створенню переконливої мотивації для слухача у виконанні дії, а отже, й збільшенню іллокутивної сили висловлення. Іронія, сарказм, тонкі натяки, емоційні сплески, органічні для непрямих спонукальних висловлень, визначають їх роль як конструкцій, що не тільки забезпечують процес мовної комунікації, а й надають йому естетичної цінності.

Це дослідження відкриває перспективу аналізу інших семантичних категорій в аспекті непрямих способів їх вираження, стилістичної оцінки цього явища, розгляду непрямих висловлень як конструкцій експресивного синтаксису сучасної української мови.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Храковский В. С. Типологическая анкета для описания побудительных конструкций / В. С. Храковский // Функционально-типологические проблемы грамматики: тезисы научно-практической конференции. - Вологда, 1986.
2. Шевчук О. С. Семантичні можливості граматичних форм способу дієслова в сучасній українській літературній мові / О. С. Шевчук // Семантика і функції граматичних структур: [зб. наук, праць]. - К.: НМК ВО 1991. - С. 38-50.

Надійшла до редколегії 10.09.2012